

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

"Recourse to the People" in the Event of Legislative
Failure to Enact Essential Laws: A Necessity in the Iranian
Legal Order

Authors: Mohammad Javad Arasta | Alireza Jafarzadeh Baha'abadi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247164.3643>

«مراجعه به مردم» در فرض شکست قوه مقننه در وضع قانون دارای ضرورت

نویسندگان: محمدجواد ارستا | علیرضا جعفرزاده بهاء‌آبادی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247164.3643>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

"Recourse to the People" in the Event of Legislative Failure to Enact Essential Laws: A Necessity in the Iranian Legal Order

Mohammad Javad Arasta • Associate Professor, Department of Public and International Law,
Faculty of Law, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran. mjarasta@ut.ac.ir

Alireza Jafarzadeh Baha'abadi • PhD Student in Public Law, Faculty of Law, College of Farabi,
University of Tehran, Qom, Iran. (Corresponding Author) ar.jafarzadeh@ut.ac.ir

Abstract

1. Introduction

Legal systems play a crucial role in maintaining societal stability by enacting laws that embody principles of justice and fairness, thereby regulating interpersonal and institutional relationships. In many jurisdictions, this core function is entrusted to legislatures or parliaments, highlighting the importance of legislation in governance. The primary responsibility of the legislature is not only to pass laws that address pressing societal issues but also to ensure that such legislation is timely and effective. In practice, the performance of an assembly in this regard directly influences perceptions of the overall efficiency of the political system.

In the Iranian legal framework, the legislature's monopoly on lawmaking entails a dual responsibility: the power to enact legislation and the obligation to do so in response to public interest. This duty aligns with the public's right to an effective and responsive legislature – one that promptly addresses critical legal gaps and safeguards citizens' rights. However, when the legislative process becomes bogged down by political disagreements or conflicts of interest, essential bills may be stalled or neglected, resulting in detrimental gaps within the legal system. Over time, such stalemates can erode public trust in governance and cause tangible harm to society.

This issue is particularly pronounced in Iran, where there is often consensus on the need to enact or amend specific laws, yet actual legislative progress is hindered by divergent agendas. For example, while the Constitution of Iran provides mechanisms for addressing emergencies, as outlined in principle 79, these measures focus on imposing necessary restrictions during crises rather than offering solutions to legislative voids. In this context, a central question arises: does the public, through referendums, electoral channels, or other forms

of direct involvement, possess a constitutionally recognized capacity to intervene and remedy legislative failures? Furthermore, this article explores whether such intervention aligns with or diverges from the existing principles of the Islamic Republic's "semi-direct democracy" model, which attributes ultimate sovereignty to God while relying on popular will for practical governance.

2. Research Question

The principal question guiding this study is: To what extent, if any, can the Iranian populace, under the current constitutional framework, exercise direct legislative powers to address the legislature's failure to enact essential and urgently needed laws? Subsidiary questions arise regarding potential constitutional mechanisms—such as referenda, electoral processes, or newly proposed models like the "popular initiative"—that might enable citizens to break legislative deadlocks. Specifically, the research examines whether the Supreme Leader's authority to issue certain decrees provides a viable avenue for mitigating legislative inaction, and if so, how this authority intersects with the public's right to a timely and effective legislative process. Ultimately, this investigation probes whether direct public participation is a permissible remedy or whether the existing constitutional architecture restricts such recourse.

3. Research Hypothesis

The working hypothesis of this research posits that the current constitutional framework of the Islamic Republic of Iran does not fully allow for comprehensive direct public participation in legislative processes when the legislature fails to enact critical legislation. While the Constitution acknowledges the role of the public's vote and outlines specific instances for referenda, these provisions are limited by extensive procedural prerequisites and political considerations. Consequently, the realization of the public's right to timely legislation remains constrained. However, the analysis further hypothesizes that, through interpretive expansion or amendments, the Constitution could be read or reformed to recognize a more robust participatory mechanism—such as a formal "popular initiative"—that would help resolve legislative deadlocks without unduly compromising constitutional principles. Simultaneously, the hypothesis recognizes that the Supreme Leader's prerogatives, while broad, are primarily intended to address extraordinary circumstances and may not serve as a fully adequate substitute for democratic involvement in legislation.

4. Methodology & Framework, if Applicable

Methodologically, this paper adopts a doctrinal research approach, drawing primarily on constitutional texts, legislative procedures, and scholarly commentaries within Iranian legal studies. The doctrinal analysis includes a close examination of the Constitution's relevant articles—particularly those

addressing the legislature's obligations, the conditions for national referenda, and the Supreme Leader's sphere of authority. Secondary sources, including interpretive judgments from Iran's Guardian Council and judicial precedents, are utilized to contextualize potential constitutional interpretations.

5. Results & Discussion

The findings of this study underscore the complex interplay between legislative inaction and constitutional mechanisms designed to preserve public welfare. The constitutional structure of the Islamic Republic of Iran, characterized by a semi-direct democratic model, places formal legislative power in the hands of the legislature while also providing limited channels for popular intervention, namely through electoral processes and referenda. An analysis of these mechanisms reveals that, while they offer some recourse to address legislative inefficiency, their applicability and effectiveness are constrained by procedural requirements, political will, and time-sensitive considerations.

First, referenda emerge as a potential path for direct public engagement. In an ideal scenario where the legislature consistently fails to enact or amend urgently needed laws, a referendum can serve as a decisive measure, capturing the electorate's stance on the necessity or specific content of the legislation in question. This direct approach has the advantage of bypassing legislative deadlocks by vesting decision-making power in the populace. However, the viability of this remedy is limited by constitutional constraints and practical considerations: referenda are time-consuming, require specialized public understanding of complex legal matters, and may not be well-suited to crises needing immediate resolution. Moreover, the advisory nature of some referenda procedures can dilute their binding effect, diminishing their role as a strong remedy for legislative impasse.

Second, an alternative mechanism involves the structural design of the legislature. In bicameral systems, legislative impasses might be overcome through joint committees or repeated rounds of deliberation, and, in extreme cases, through the dissolution of one or both chambers. In the Iranian unicameral context, however, such solutions do not seamlessly translate. While the idea of dissolving the legislature and holding new elections could, in theory, break a deadlock, it introduces political and practical uncertainties. Notably, the Supreme Leader's constitutional power to call for a "political referendum" regarding the legislature's dissolution constitutes a unique remedy, but deploying such a potent measure for issues of legislative inaction remains a matter of constitutional debate.

Third, from a doctrinal standpoint, the Supreme Leader's authority under Article 110 of the Constitution to address systemic crises provides another safety valve. This might entail directing the Expediency Discernment Council to formulate or adopt a legislative measure in urgent cases, thereby filling voids

that threaten public welfare. Yet, this approach raises questions about balancing swift executive or supreme authority interventions with the principles of popular sovereignty and legislative autonomy.

Finally, the discussion highlights that long-term solutions may require constitutional reforms to incorporate a “popular initiative” mechanism. Unlike referenda initiated from above, popular initiatives would grant citizens the right to propose legislation directly. If designed with sufficient procedural safeguards, such initiatives could ensure that critical public concerns are addressed promptly without undermining established institutions.

6. Conclusion

In conclusion, while theoretical avenues exist for the public to intervene in legislative failings—primarily through referenda or by relying on the Supreme Leader’s constitutional authority—these routes face significant practical and procedural hurdles. The semi-direct democratic system of Iran, as currently constituted, limits formal opportunities for citizens to initiate and shape legislation. This limitation is particularly evident when legislative stagnation arises from factors such as political disputes, time-consuming deliberations, or a lack of consensus among representatives.

Referenda, although potentially decisive, often prove cumbersome in urgent situations due to the time required for organization and the specialized expertise needed from the public. Similarly, dissolving the legislature to address every instance of inaction may be an extreme measure that destabilizes governance. The Supreme Leader’s authority to issue a decree under Article 110—mandating the Expediency Discernment Council to pass required legislation—can offer a swift solution, but it risks bypassing the representative framework and curtailing the legislature’s central role.

Thus, this research concludes that while direct public engagement through referenda might theoretically resolve legislative deadlocks, its effectiveness is questionable given the constitutional and practical limitations. Above all, such recourse should remain a last resort; more fundamental reforms are needed to harness popular will consistently and constructively. Introducing a legally recognized “popular initiative”—whereby citizens could propose and vote on urgent legislative measures—would represent a forward-looking approach, bridging the gap between prolonged legislative deadlock and the immediate societal need for effective legal responses, thereby upholding the broader principles of public interest and constitutional order.

Keywords: Referendum, Essential Legislation, Decree, Legislative Inefficiency.

«مراجعه به مردم» در فرض شکست قوه مقننه در وضع قانون دارای ضرورت

محمدجواد ارسطا • دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران.

mjarasta@ut.ac.ir

علیرضا جعفرزاده بهاء‌آبادی • دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی، دانشگاه تهران، قم،

ar.jafarzadeh@ut.ac.ir

ایران. (نویسنده مسئول)

چکیده

ناکامی مجلس قانون‌گذار در وضع قوانین حیاتی و موردنیاز جامعه، خطری جدی است که نتیجه قطعی آن تضییع حق شهروندان بر قوه مقننه کارآمد خواهد بود؛ لذا از یک نظام حقوقی انتظار می‌رود که برای برون‌رفت از این وضعیت، راهکارهای درخوری پیش‌بینی کند. پژوهش حاضر، پاسخ‌گویی به این سوال را در دستور کار دارد که «آیا در نظام حقوقی ایران مردم می‌توانند خود مجرای برای تحقق حق خود یعنی برخورداری از تقنین به‌هنگام باشند؟» بی‌گمان مراجعه مستقیم به آحاد مردم می‌تواند یک راهکار بالقوه در این راستا باشد؛ در نظام حقوق اساسی ایران اما، این راهکار تنها از مجرای همه‌پرسی اعم از تقنینی، اساسی و سیاسی متصور است که می‌توان گزینش‌گری را نیز بدان الحاق نمود. البته دور از نظر نیست که به‌دلایل متعددی از قبیل زمان‌بر بودن فرآیند مشارکت مردم در اظهارنظر و قطعی نبودن تأثیر آن در حل بحران خلأ قانون ضروری، محتوای کنونی قانون اساسی ظرفیت مؤثری از مردم در حل این معضل به‌دست نمی‌دهد. در قانون اساسی مطلوب، می‌توان از طریق پیش‌بینی راهکار ابتکار عام و علاج مشکل اطلاع فرآیند مشارکت، برای مردم در حل معضل مزبور نقش لازم را تعیین کرد. به‌نظر می‌رسد در صورت عدم امکان مراجعه به مردم، به‌کارگیری رهبری از صلاحیت بند هشتم اصل یکصد و دهم قانون اساسی و صدور حکم حکومتی، مؤثرترین راهکار در چارچوب فعلی قانون اساسی برای رفع خلأ قانون ضروری و پایان دادن به ناکارآمدی قوه مقننه باشد.

واژگان کلیدی: همه‌پرسی، تقنین ضروری، حکم حکومتی، ناکارآمدی تقنینی.

مقدمه

دوام و استقرار جامعه تنها با وجود قوانینی ممکن است که روابط میان افراد را بر پایه انصاف و عدالت تنظیم کنند (یوسفی راد، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۶). قانون‌گذاری نیز از وظایف اصلی حاکمیت در سطح کلان به شمار می‌رود (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵، ص. ۹) که معمولاً به قوه مقننه محول می‌شود. نقش بنیادین و اولویت نخست مجلس قانون‌گذار، تصویب قوانینی است که پاسخ‌گوی نیازهای جامعه و قابلیت اجرایی داشته باشد (ساعد وکیل و عسکری، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۰) و دیگر وظایف در مراحل بعدی اهمیت قرار می‌گیرند. از این رو می‌توان گفت کارآمدی مجلس قانون‌گذار در بعد کلان، ارتباط وثیقی با سنجش کارآمدی نظام سیاسی دارد؛ زیرا یکی از مهم‌ترین وظایف حکومت برخورداری از نظام یا نهاد تقنینی مؤثر و کاراست. تردیدی نیست که انحصار تقنین در قوه مقننه نه تنها حق قانون‌گذاری را برای این نهاد به ارمغان می‌آورد، بلکه آن را ملزم می‌سازد تا در موارد لزوم به قانون‌گذاری بپردازد و نیازهای تقنینی جامعه را برطرف کند. این تکلیف در برابر حق مردم مبنی بر «برخورداری از قوه مقننه کارآمد» قرار می‌گیرد که بر اساس آن، شهروندان حق دارند از نهاد قانون‌گذاری که در مناسب‌ترین زمان، نیازهای قانونی آن‌ها را تأمین کند و به وضعیت خلأ قانون دارای ضرورت پایان دهد، بهره‌مند باشند.

با توجه به این مقدمه، حال اگر قوه مقننه به عنوان کل، در تصویب قانون ضروری و مورد نیاز جدی‌کندی و تعلل کرد یا به هر دلیلی (چه روا باشد مانند اختلاف‌نظر نمایندگان و چه ناروا مانند تعارض میان منافع احزاب پارلمان) در تقنین با شکست مواجه شد، به گونه‌ای که حاصل آن با گذشت زمان، متضرر شدن کل یا بخشی از جامعه یا خسارت و ناکارآمدی در دیگر امور کشور باشد، آیا می‌توان در چهارچوب نظم اساسی کنونی به مردم به عنوان راه‌حلی به منظور خروج از این بن‌بست نگریست؟ به عبارت واضح‌تر، آیا در نظام اساسی جمهوری اسلامی ایران، مردم از ظرفیت جبران شکست قانون‌گذار در تقنین از طریق ورود مستقیم برای اظهارنظر و فیصله دادن به حالت فقدان قانون برخوردار هستند یا خیر؟ بازگشت این پرسش به پرسش عمیق‌تری است و آن اینکه، «آیا مردم می‌توانند خود مجرای برای تحقق حق خود یعنی برخورداری از تقنین بهنگام باشند؟» عنصر زمان از کلیدی‌ترین عناصر این مسئله است. در واقع، آنچه وضعیت عدم توفیق مقنن در تقنین را به وضعیتی بحرانی مبدل می‌کند، افزایش خسارت خلأ قانون عادی با گذشت هر لحظه از زمان است. تصویر روشن فرض یادشده زمانی است که نمایندگان به اجمال بر لزوم تصویب یا

اصلاح قانون در زمینه‌ای مشخص اتفاق نظر دارند، اما گرایش‌های غیرملمی و منفعت‌گرایانه مانع اقدام به تقنین می‌شود. توجه دادن به این نکته بایسته است که صورت مسئله یادشده (وضع قانون ضروری) متفاوت از «شرایط اضطراری» موضوع اصل ۷۹ قانون اساسی است و ناتوانی مجلس در این فرض، شرایط کشور را رو به بحران می‌برد، اما جستار حاضر در پی یافتن راه‌حل حقوقی برای برطرف کردن خلأ قانون است نه اینکه «محدودیت‌های ضروری» را برقرار سازد.

تاکنون پژوهش‌های محدودی درباره نقش مردم در قانون‌گذاری نگاشته شده است، اما آن‌ها تنها به تبیین و تحلیل کیفیت مشارکت مردم در فرایند انتخاب نمایندگان و نیز فرایند همه‌پرسی پرداخته‌اند. برای مثال، می‌توان به مقاله «مشارکت مردم در قانون‌گذاری جمهوری اسلامی ایران» اثر رستمی (۱۳۸۷) اشاره کرد. همچنین می‌توان از آثار دیگری نام برد که یا تنها به جایگاه‌شناسی و برآورد نقش مردم در قانون‌گذاری عنایت داشته یا اینکه تنها بعد نقش حکم حکومتی در تحقق مصلحت را به‌گونه عام بررسی کرده‌اند. مقاله «جایگاه و نقش مردم در فرایند قانون‌گذاری در ایران و تأثیر آن بر حاکمیت مؤثر مردم» اثر محبی و براتی (۱۳۹۷) و نیز مقاله «حکم حکومتی و مصلحت عمومی» اثر بالوی و همکاران (۱۳۹۹)، شواهدی برای این مدعا هستند. بنا بر بررسی‌های انجام‌شده، موضوع پژوهش حاضر یعنی امکان‌سنجی نقش‌آفرینی مردم در برطرف کردن معضل خلأ قانون عادی در فرض ناکارآمدی قوه قانون‌گذار، تاکنون در هیچ پژوهشی مورد توجه و تأمل نبوده است که این موضوع افزون بر اثبات ضرورت پژوهش پیش رو، آن را واجد وصف بدیع بودن نیز می‌سازد.

در ادامه، پس از اشاره به جایگاه مردم در کارآمدی قوه مقننه و معرفی نظام مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم در جمهوری اسلامی ایران، طرز‌کنشگری مردم از دو مجرای همه‌پرسی و گزینشگری، تصویر و تحلیل می‌شود. سپس راهکار و مدل «ابتکار عام» در قانون اساسی مطلوب به‌عنوان پیشنهاد مطرح و درنهایت، صلاحیت صدور حکم حکومتی توسط رهبری به‌عنوان تنها راه برطرف کردن خلأ قانون عادی و تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد بررسی می‌شود.

۱. اهمیت جایگاه مردم در کارآمدی قوه مقننه

در اندیشه حقوقی رایج کنونی دو عنصر «مردم» و «تقنین» درهم‌تنیدگی بسیاری با یکدیگر دارند. ژان‌ژاک روسو معتقد است که «قوه قانون‌گذاری متعلق به مردم است و جز به مردم، به کس

دیگری تعلق ندارد» (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۲۹). از این رو اساس و فلسفه پیش‌بینی قوه مقننه در نظام تفکیک قوا این است که شهروندان از طریق این نهاد بتوانند تصمیمات مقتضی را در خصوص نیازها و خواسته‌های زندگی فردی و اجتماعی خود اتخاذ کنند؛ زیرا در اندیشه تفکیک قوا، کنترل‌گری از مجرای تقنین توسط مردم به قوه مقننه واگذار می‌شود (Schultz, 2009, p. 112). در این ایده، قوه مقننه نماد بیان اراده مردم و مردم‌سالاری است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۸، صص. ۱۱۳ و ۱۱۴). در نتیجه، با توجه به نمایندگی قوه مقننه از مردم در برطرف کردن نیازهای تقنینی، حق تحت عنوان «حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد» برای مردم و بر عهده حاکمیت، صورت منطقی به خود می‌گیرد. حق مزبور را می‌توان به حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد که عبارت است از «امتیاز و قدرتی که برای مردم و بر عهده حاکمیت سیاسی و مشخصاً نهاد قانون‌گذار نسبت به نبود خلأ قانون وجود دارد»، تعریف کرد.

عرصه پیشامد این حق، زمانی است که جامعه و کشور نیاز مبرم به وضع یا اصلاح قانون عادی دارند و در اثر عدم اقدام به این مهم از سوی پارلمان، با مرور زمان، متحمل خسارت و ضررهای شایان توجهی می‌شوند.^۱ بنابراین، شهروندان حق دارند از وجود قوانین کارآمد برخوردار باشند و حاکمیت موظف است به موقع در تضمین و تأمین این قوانین و جلوگیری از خلأهای قانونی عمل کند. این حق ممکن است به دلایلی مانند تعارض منافع یا اختلافات شدید حزبی توسط قوه مقننه به خطر افتد. از این رو نظام حقوقی کارآمد باید برای این شرایط، تدابیر و ضمانت‌های مؤثر اجرایی پیش‌بینی کند (شفیعی سروستانی، ۱۳۹۵، صص. ۲۴۱ و ۲۴۲). مراجعه به مردم هنگام نیاز جدی به وضع یا اصلاح قانون و عدم توفیق مجلس در برطرف کردن این نیاز می‌تواند به عنوان راهکار اساسی برای پیشگیری از ایجاد حالت خلأ قانون عادی و تضییع حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد مطرح شود.

۱. برای مطالعه تفصیلی درباره این حق و ادله مثبت آن ر. ک به: جعفرزاده بهاء‌آبادی، علی‌رضا (۱۴۰۲). امکان‌سنجی حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد و آثار حقوقی آن در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران، دانشکدگان فارابی قم.

۲. مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران

مردم‌سالاری و مراجعه به مردم به سه روش مردم‌سالاری مستقیم، نیمه‌مستقیم و غیرمستقیم اعمال‌شدنی است. مقصود از مردم‌سالاری مستقیم، رژیمی است که همه مردم مستقیماً به اعمال حاکمیت پردازند یا دست‌کم وظایف اصلی حاکمیت را خود به انجام رسانند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۲۹). مزیت شیوه‌های دخالت مستقیم مردم در تصمیم‌گیری‌های سرنوشت‌ساز این است که تحدیدی بر پارلمان‌گرایی مطلق و تأکیدی بر حقوق شهروندان به‌شمار می‌رود (رحیمی‌نژاد، ۱۳۸۳، ص. ۱۵) و می‌توان آن را مستمسکی مهم برای حفظ مردم‌سالاری و حق تصمیم‌گیری مستقیم افراد جامعه در مورد مسائل مهمی (بیتهام و بویل، ۱۳۶۷، صص. ۸۲ و ۸۳) از قبیل تقنین‌های مهم و مورد نیاز در موارد رکود تقنینی قوه مقننه دانست.

در آیین دموکراسی نیمه‌مستقیم، اصل بر وجود مجلس مقنن متشکل از نمایندگان منتخب مردم است، اما در عین حال، شهروندان نیز می‌توانند از رهگذر اموری مانند توی قوانین، همه‌پرسی، ابتکار عام یا گزینشگری، اعمال قدرت کنند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، صص. ۳۳۰ و ۳۳۱). این روش در حقوق داخلی بسیاری از کشورها (خسروی، ۱۳۸۸، صص. ۱۳۱-۱۴۸) و نیز اسناد بین‌الملل مورد تأکید قرار گرفته است.^۱

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم پذیرفته شده است و مردم می‌توانند در اعمال قانون‌گذاری عادی مشارکت داشته باشند (عباسی لاهیجی، ۱۳۹۶، ص. ۲۱۴). این موضوع بدین سبب است که از منظر اسلام، استمرار یک حکومت بدون رضایت مردم نه تنها امکان‌پذیر نیست، بلکه با اهداف تشکیل حکومت اسلامی در تضاد است (ارسطا، ۱۳۸۹، صص. ۴۴۹ و ۴۵۰). بر این اساس، در نظام اسلامی در مواردی که تشخیص حق دشوار باشد و صاحب‌نظران با یکدیگر اختلاف‌نظر داشته باشند و نیز در موارد مربوط به حوزه عمل و اجرا، رأی اکثریت معیار خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص. ۹۱) که از طریق مراجعه به آرای عموم امکان‌پذیر است (مدنی، ۱۳۷۴، ص. ۱۵۸).

۱. برای مثال، ماده ۲۱ «اعلامیه جهانی حقوق بشر» و ماده ۲۵ «میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی» ناظر به همین موضوع دانسته شده‌اند (جانسون، ۱۳۷۷، ص. ۹۳).

مبنتی بر مبانی یادشده، اصول ۶ و ۵۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مراجعه به آرای عمومی و همه‌پرسی را به رسمیت می‌شناسد و بدان تصریح می‌کند. همه‌پرسی در ماهیت خود یکی از مجاری تحقق اصل ۸ قانون اساسی یعنی دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر (توسط حاکمیت از طریق اعطای حق همه‌پرسی و توسط مردم از طریق مشارکت در همه‌پرسی) است (هاشمی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص. ۲۴۷)؛ همچنان‌که می‌تواند عرصه تجلی «قسط و عدل» و «هم‌بستگی ملی»^۱ و نیز عرصه تحقق «محو هرگونه استبداد و خودکامگی و انحصارطلبی» و «مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش»^۲ به شمار رود.^۳

۳. مجاری مراجعه به آرای مردم در قانون اساسی کنونی

به‌طورکلی، در مدل مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم، چهار روش وتوی مردم، همه‌پرسی، ابتکار عام و گزینشگری برای اعمال قدرت مردم و تأثیر رأی آن‌ها وجود دارد (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، صص. ۳۳۰-۳۳۳). در این مقام، تنها روش‌های دوم و چهارم مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ زیرا وتوی مردم مربوط به تقنین سلبی است که موضوع بحث حاضر نیست^۴ و روش سوم نیز از آنجاکه نقطه شروع آن درخواست مردم است، در نظام کنونی اساسی ایران جایی ندارد و در بخش‌نهایی، ایده ابتکار عام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۳. همه‌پرسی

همه‌پرسی اصل ۵۹ قانون اساسی افزون‌بر برخورداری از ماهیت تقنینی، از ماهیت مشورتی (نه تصویبی)^۵، اختیاری^۶ و دوگزینه‌ای (آری یا خیر) برخوردار است (طحان‌نظیف و همکاران، ۱۳۹۹،

۱. اصل ۲ قانون اساسی.

۲. اصل ۳ قانون اساسی.

۳. ر. ک به: هاشمی، ۱۳۹۶، ج ۱، صص. ۸۴-۱۲۶ و ۲۵۸-۳۱۷.

۴. زیرا اولاً، چالش حاضر عنصر زمان است درحالی‌که در اینجا با وتوی مردم، قانون‌گذاری با تأخیر مواجه می‌شود. ثانیاً، موضوع حاضر وجود قانون است در صورتی‌که در وتو، حق بر عدم قانون مطرح است. ثالثاً، موضوع وتو درباره کیفیت قانون است، اما موضوع حاضر زمان مطلوب (فارغ از کیفیت) قانون است.

۵. همه‌پرسی تصویبی به همه‌پرسی تقنینی عادی اطلاق می‌شود که اعلام نظر مردم الزاماً به معنای تصویب آن قانون است. در مقابل، همه‌پرسی مشورتی تنها دارای ماهیت مشورتی برای قانون‌گذاران است و الزامی در تصویب و نهایی‌سازی قانونی نظر

ص. ۵۳). همه‌پرسی تقنینی می‌تواند وفق اصل ۵۹ قانون اساسی انجام پذیرد و مردم نسبت به یک موضوع تقنینی اظهارنظر کنند. در این معنا مردم می‌توانند نسبت به بودن یا نبودن قانون با آری یا خیر^۱ اظهارنظر کنند.

۲.۳. گزینشگری

مطابق روش گزینشگری، رأی‌دهندگان می‌توانند از میان چند گزینه (و نه تنها دو گزینه آری و خیر)، یکی از گزینه‌های مطرح‌شده را برگزینند. به نظر می‌رسد گزینشگری نیز با اصل ۵۹ قابل جمع باشد؛ زیرا گزینشگری نیز نوعی همه‌پرسی است و تنها تفاوت آن با همه‌پرسی شناخته‌شده این است که در لایحه یا متن ارائه‌شده به آرای شهروندان، چندین گزینه پیش‌بینی می‌شود و رأی‌دهندگان باید یکی از گزینه‌ها را برگزینند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۲). برخی تصریح کرده‌اند که با توجه به ذیل اصل مزبور که مراجعه به آرای عمومی را به تصویب نمایندگان منوط کرده است، همه‌پرسی یادشده از مصادیق گزینشگری است (رستمی، ۱۳۸۷، صص. ۱۹۱ و ۱۹۲).

مردم وجود ندارد (طحان‌نظیف و ممتازنیا، ۱۳۹۸، ص. ۴۲۵)، البته به نظر می‌رسد در نظام حقوقی ایران با وجود نظارت شورای نگهبان وفق اصل ۹۹ قانون اساسی بر آن، همه‌پرسی مشورتی باشد و نه تصویبی. ماده ۲۶ قانون همه‌پرسی نیز تصریح دارد که شورای نگهبان ظرف ۱۰ روز نظر خود را به رئیس‌جمهوری ابلاغ می‌کند. این موضوع حاکی است که رأی مثبت یا منفی مردم به یک موضوع، پایان فرایند تقنین نیست.

۶. همه‌پرسی اختیاری در برابر همه‌پرسی الزامی به کار می‌رود. در اینجا اختیاری به این معناست که نمایندگان مجبور نیستند به آن ترتیب اثر دهند، اما همه‌پرسی الزامی برعکس آن است (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸، ص. ۳۳۷). به عبارت دیگر، همه‌پرسی اختیاری زمانی است که قوه مقننه اختیاراً قانون مصوب خود را به رأی عمومی می‌گذارد تا مردم در خصوص آن نفیاً یا اثباتاً اظهارنظر کنند، اما همه‌پرسی الزامی زمانی تحقق می‌یابد که مطابق قانون اساسی، قانون مصوب پارلمان یا بعضی امور دیگر باید به همه‌پرسی گذاشته شود تا افراد ملت درباره آن اظهارنظر کنند (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۶، ص. ۷۲). از آنجا که در اصل ۵۹ با عبارت «ممکن است» به همه‌پرسی تقنینی اشاره شده است، می‌توان نتیجه گرفت که ماهیت آن «اختیاری» است نه الزامی.

۱. ماده ۱ قانون همه‌پرسی در جمهوری اسلامی ایران تصریح می‌کند «همه‌پرسی... به یکی از دو صورت زیر اعلام نمایند: الف. آری ب. نه».

۴. تفکیک میان دو فرض اختلاف نمایندگان و عدم اقدام نمایندگان نسبت به تقنین

مراجعه به مردم در فرض حاضر، قابل تقسیم به دو فرض دیگر است. فرض نخست زمانی است که عدم تقنین ناشی از اختلاف شدید عقاید در میان نمایندگان و آرای آنان باشد. فرض دوم نیز مربوط به زمانی است که عدم تقنین ناشی از عدم احساس نیاز از سوی اکثریت مجلس یا بی‌اطلاعی ایشان یا مصادف شدن با دوران فترت مجلس^۱، عدم زمان برای ورود به موضوع و بحث و بررسی درباره آن (مانند اولویت داشتن تصویب بودجه) و مانند این‌ها باشد. در صورت نخست، ارائه طرح مراجعه به آرای عمومی موجه به نظر می‌رسد؛ زیرا اولویت بنیادین مجلس و دموکراسی غیرمستقیم و نماینده‌سالار در این است که در میان جمعی از برگزیدگان و نمایندگانی که حائز شرایطی هستند و از تخصص و آگاهی و توان مناسب برخوردارند، تضارب آرا و افکار صورت پذیرد و تصمیم‌گیری‌ها عاقلانه‌تر و عملیاتی‌تر باشد. اساساً تصمیم‌گیری تقنینی در مجالس مقننه با تأمل و گفت‌و شنود و مجال تفکر توأم است و از این رو بر شیوه دموکراسی ترجیح دارد؛ زیرا گرایش‌های پیش‌اندیشیده‌تر و مستدام‌تر جامعه را بهتر منعکس می‌کند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۲). حال اگر این منافع متصور وجود نداشته باشد و تضارب آرا به بن‌بست و رکود منجر شود، بدیهی است که اساساً وجهی برای توقف در این مرحله باقی نمی‌ماند؛ زیرا هدف، تقنین بهنگام است، اما در حالت دوم می‌توان همچنان اصل را بر مراجعه به مجلس دانست و سعی در برطرف کردن موانع (مانند آگاه ساختن نمایندگان به اهمیت تقنین، تسریع در فرایند تشکیل مجلس و در اولویت قرار دادن قانون ضروری) کرد. در این صورت می‌توان برحسب موقعیت، با ضابطه‌مند کردن سه فوریت قوانین ضروری، گذار سریع‌تر از دوران فترت و اولویت‌دهی به قانون ضروری در مجلس جدید، به تأخیر انداختن بررسی بودجه با طرّقی از جمله ارائه لایحه بودجه چنددوازدهم، پیش‌بینی نهادی که نیازسنجی و نیازها را از مجاری معتبر احصا کند و به مجلس ارجاع دهد و مجلس هم موظف به بررسی شود و...، براساس نظام‌نامه داخلی، مجلس را ملزم به ورود و تصمیم‌گیری کرد. اولویت مجلس در این حالت نسبت به همه‌پرسی بدین سبب است که در

۱. به دورانی که مجلس قبلی تعطیل شده و مجلس جدید نیز هنوز شروع به کار نکرده است، ایام یا دوران فترت می‌گویند (سنجایی، ۱۳۹۶، ص. ۳۳۸).

همه‌پرسی‌ها، اتخاذ تصمیم بر مدار گرایش‌های هیجانی، زودگذر و تحت تأثیر نطق و خطابه و روان‌شناسی شتاب‌آلود مردم می‌چرخد و بعضاً محبوبیت مقام‌های سیاسی موافق و مخالف نیز در نتیجه آن تأثیری فوق‌العاده دارد (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۲). از این‌رو اگر همچنان امید این است که نمایندگان از مسیر معمول، قانونی را به تصویب برسانند، این راهکار بر همه‌پرسی ترجیح دارد.

۵. بررسی راهکارهای موجود در نظام‌های دومجلسی

تفکیک فوق میان صور مختلف ناکارآمدی مجلس در مورد کاربرد راهکارهای نهادینه‌شده در نظام‌های دومجلسی، در فرض پژوهش حاضر هم می‌تواند راهگشا و راهبردی باشد؛ توضیح اینکه، در نظام‌های دارای دو مجلس که هرکدام به تناسب در تقنین سهمی دارند نیز مشکل رکود در تقنین (در حالت نیاز جامعه به قانون) همواره مشکلی سابقه‌دار و قدیمی بوده و است، اما این نظام‌ها سه راهکار مشهور و مجرب را در نظام‌های حقوقی خود پایه‌گذاری و بعضاً اساسی‌سازی کرده‌اند که ممکن است در فرض حاضر هم پیشنهاد شوند. راهکار نخست توسل به رفت‌وآمد گهواره‌ای^۱ است تا در اثر آن میان مجلسین تفاهم به عمل آید. در این شیوه، متن پیشنهادی قانون مدنظر یک مجلس به مجلس دیگر ارسال می‌شود تا پس از ملاحظه، یا بپذیرد یا بدون تغییر آن را رد و مرجوع کند. اگر مجلس اول در متن تغییراتی ایجاد نکرد، همان متن را دوباره به مجلس می‌فرستد. این رفت‌وبرگشت آن‌قدر ادامه می‌یابد تا میان دو مجلس تفاهم حاصل شود. راهکار دوم، تشکیل کمیسیون مشترکی متشکل از اعضای برابر از دو مجلس برای رفع اختلاف‌نظرهاست. نتیجه مطلوب و مورد انتظار این کمیسیون برطرف کردن اختلاف‌نظر و توافق درباره یک متن واحد خواهد بود. درنهایت، آخرین تدبیر، انحلال مجلسین و تشکیل مجدد مجالس از طریق برگزاری انتخابات است (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، صص. ۴۲۱ و ۴۲۲). با بروز یأس از طی عادی فرایند تقنین ضروری در مجلس شورای اسلامی، در راستای تأمین و تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد و برون‌رفت از خلأ قانونی، امکان دارد پیشنهاد التجا به راهکارهای مجرب سه‌گانه فوق را مطرح سازند. این رویکرد پیشنهاد می‌کند که در موضوع حاضر با تمسک به شیوه

گهواره‌ای میان دو گروه مخالف و موافق، تشکیل کمیسیون مشترک میان دو گروه و درنهایت، انحلال مجلس و برگزاری انتخابات، حق مزبور تضمین شود، اما اولاً، تفکیک یادشده به‌خوبی مبرهن می‌سازد که این راهکارها تنها هنگامی مؤثرند که رکود تقنینی تنها ناشی از اختلاف‌نظر نمایندگان بوده و از عوامل دیگری مانند بی‌اهمیتی، ناآگاهی از نیازها، چالش کمبود زمان و... سرچشمه نگرفته باشد. ثانیاً، تفاوت‌های بنیادینی نیز در فرض چالش عدم اقدام به تقنین میان نظام‌های تک‌مجلسی و دو‌مجلسی وجود دارد. برای مثال، شیوه گهواره‌ای افزون‌بر اینکه متضمن تسلسل و دور است، از آنجاکه ممکن است در مجلس بیش از دو رویکرد درباره قانون وجود داشته باشد، عملاً بی‌ثمر و لغو است؛ همچنان‌که راهکار تشکیل کمیسیون مشترک افزون‌بر امکان وجود رویکردهای گوناگون و ناهمگون و ضعف احتمال توافق (به این علت که صحن عمومی مجلس در نظام یک‌مجلسی خود به‌مثابه یک کمیسیون مشترک است)، ماهیتاً دارای اشکال و ایراد و فاقد فایده مؤثر است. پیکره این اشکال این است که مجالس نمایندگان در عرصه قانون‌گذاری، مصالحه و به‌تعبیری بده‌بستان ندارند که بخواهند با کسب برخی امتیازات از گروه مقابل و چشم‌پوشی از امور دیگر به توافق دست یابند، بلکه هر نماینده در برابر وجدان خود و عموم ملت مسئول است و حق رضایت به هیچ گزاره اشتباه و نادرستی را به‌منظور حصول صرف قانون ندارد. درنهایت، شاید نتوان شیوه انحلال مجلس را به‌عنوان راهکار احتمالی نادیده گرفت. انحلال مجلس ازجمله راهکارهایی بود که در جلسات بازنگری قانون اساسی نیز مطرح شد (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص. ۶۹۵)، اما درنهایت، به تصویب نرسید.

توضیح راهکار مزبور اینکه، رهبری جمهوری اسلامی ایران مطابق اصل ۵۷ قانون اساسی، دارای «ولایت مطلقه امر» و از صلاحیت تصمیم‌گیری‌های ویژه در چهارچوب فقهی «حکم حکومتی» و حقوقی تشخیص مصلحت (بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی) برخوردار است؛ ضمن اینکه بر اساس بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی، «فرمان همه‌پرسی» از اختیارات رهبری است. اگر اولاً، مسئله محل بحث از معضلاتی دانسته شود که رهبری می‌تواند با صدور فرمان حکومتی مبتنی بر تشخیص مصلحت نسبت به حل آن اقدام ورزد و ثانیاً، همه‌پرسی یادشده نیز افزون‌بر همه‌پرسی تقنینی (موضوع اصل ۵۹ قانون اساسی) و همه‌پرسی اصلاحات اساسی (موضوع اصل ۱۷۷ قانون اساسی) شامل همه‌پرسی سیاسی نیز باشد، می‌توان «برگزاری همه‌پرسی برای انحلال مجلس از سوی رهبری» و ایفای نقش مردم در این فرایند را به‌عنوان یکی از راهکارهای تضمین حق

برخوردار از قوه مقننه کارآمد مورد امکان‌سنجی قرار داد.

توضیح بیشتر اینکه، همه‌پرسی گاه در راستای قانون‌گذاری و واگذاری تصمیمات مهم به مردم انجام می‌شود (پورعباس، ۱۳۸۴، ص. ۲۱) و گاه به‌منظور تأیید اصلاحات و بازنگری در قانون اساسی. در حالت دیگر، همه‌پرسی می‌تواند اهداف سیاسی را دنبال کند. برای مثال، رئیس‌کشور برای تصمیم‌گیری‌های فوق‌العاده، اعتماد مردم را از طریق مراجعه به اکثریت آرا کسب کند (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۸۲). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به همه‌پرسی تقنینی و اساسی تصریح کرده، اما هیچ اشاره‌ای به همه‌پرسی سیاسی نکرده است (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۷۳). برخی معتقدند که اصولاً در ایران همه‌پرسی سیاسی پیش‌بینی نشده است (طحان‌نظیف و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۵۳). بااین‌حال، دیدگاه یادشده مورد نقد است؛ زیرا مبتنی بر نظریه ولایت مطلقه فقیه، اگر مصالح عمومی نیازمند همه‌پرسی سیاسی باشد و رهبری نیز آن را تشخیص دهد، بر اساس اختیارات مطلقه خود می‌تواند چنین همه‌پرسی‌ای را برگزار کند؛ زیرا هدف از ولایت فقیه حفظ مصالح عامه است (ارسطا، ۱۳۸۹، ص. ۵۵). درنتیجه، در صورتی که رهبری مصلحت را در این بیابد که برای کسب مشارکت و همراهی عمومی و نیز جلب رضایت مردم، از طریق همه‌پرسی سیاسی برخی تصمیمات مهم را با تکیه بر آرای عمومی مستحکم کند، امکان طرح موضوعاتی مانند انحلال مجلس در فرض ناتوانی آن در وضع قانون ضروری و فوری نیز از طریق همه‌پرسی فراهم می‌شود.

به‌طورکلی، در نظام‌های مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم، مردم این امکان را دارند که نماینده خود را برکنار کنند (عباسی لاهیجی، ۱۳۹۶، ص ۲۱۴). این شیوه مشابه «شیوه بازخوانی»^۱ در برخی نظام‌های حقوقی دیگر است. بازخوانی عبارت است از قدرت مردم برای وادار کردن یک مقام عمومی برای کناره‌گیری از سمت خود. در این شیوه، مردم رأی‌دهنده حق دارند عذر هر مقام یا نماینده منتخب را که از انجام دادن صمیمانه و مسئولانه وظایف خود ناتوان شده است، بخواهند (عالم، ۱۳۸۰، ص. ۳۱۷). برخی در تعریف بازخوانی یا حق لغو نمایندگی^۲ گفته‌اند روشی است که رأی‌دهنده را قادر می‌سازد تا مأمور عمومی انتخابی توسط وی را پیش از پایان دوره قانونی از

1. The Recall

2. Revocation de Lelu Recall

کار خود برکنار کند. این روش درحقیقت، تمهیدی برای برکناری یک مأمور عمومی انتخابی پیش از پایان مدت مأموریت از طریق انتخابات فوق‌العاده است و با برکناری مأموران از طریق مراجع قضایی، اعلام جرم یا برکناری به‌وسیله قوه مجریه تفاوت دارد (آقابخشی، ۱۳۶۳، ص. ۲۱۸). بنابراین، ای‌بسا نتوان امکان و فرض برگزاری همه‌پرسی سیاسی برای انحلال مجلس با فرمان رهبری را به‌کلی مردود دانست و آن را به‌عنوان یکی از راه‌حل‌های بالقوه استفاده از ظرفیت مردم برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد و رفع خلأ قانون عادی در نظام حقوقی موجود مطرح نکرد؛ البته راهکار یادشده محتاج مذاقه فقهی و حقوقی لازم است و نمی‌توان نسبت به جواز یا کارایی آن نظر قطعی داد؛ همچنان‌که برخی (کاویانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۵) مبتنی بر «نظریه انتخاب» در موضوع ولایت فقیه، صلاحیت انحلال مجلس شورای اسلامی برای رهبری را مردود می‌دانند. این صلاحیت بر مبنای «نظریه انتصاب» است، اما می‌تواند مورد تأمل و بحث بیشتر قرار گیرد.

۶. بررسی و تحلیل راهکار مراجعه به مردم

در پایان اگر در نظر باشد که راهکار مراجعه به رأی مردم برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد به‌اجمال مورد بررسی قرار گیرد، باید یادآور شد که اساساً همه‌پرسی تقنینی استثنا و موضوعی خارج از تقنین مجلس نیست و مردم هیچ ابتکار و نقشی در انشا و تدوین قوانین ندارند (نقوی، ۱۳۹۵، ص. ۸). همچنین، فرایند همه‌پرسی و مراجعه به آرای مردمی، فرایندی زمان‌بر است که در فرض موجود (نیاز مبرم و ضروری به تصمیم‌گیری تقنینی) کارا به نظر نمی‌رسد. افزون‌براینکه، هیچ تضمینی نسبت به انتخاب حساب‌شده و مبتنی بر مصالح کلان و بلندمدت و به‌طورکلی، بر اساس نظر کارشناسانه و تخصصی از سوی مردم وجود ندارد. عدم توسل به همه‌پرسی تقنینی در طول تاریخ جمهوری اسلامی ایران خود دلیلی بر این است که با وجود ماهیت همه‌پرسی تقنینی و وجود نهاد مستمر قوه مقننه نیاز چندانی به اعمال مستقیم قوه مقننه نیست. همچنین، ناگفته پیداست که مراجعه به همه‌پرسی برای انحلال مجلس نیز از معایب فوق و بلکه بیشتر، تهی نیست؛ زیرا افزون‌بر طولانی‌تر شدن فرایند به نتیجه رسیدن (با توجه به لزوم طی مراحل طولانی همه‌پرسی انحلال و برگزاری انتخابات جدید)، دو صورت فرضی احتمال عدم رأی مردم به انحلال و نیز احتمال به‌بن‌بست خوردن مجلس جدید، این راهکار را با چالش‌های جدی

مواجهه ساخته است؛ به گونه‌ای اصل راه‌حل بودن آن را زیر سؤال می‌برند. بنابراین، می‌توان گفت مراجعه به مردم (مطابق قانون اساسی کنونی) در فرض ناکامی مجلس در تصویب قانون ضروری و دارای اضطرار، تنها از راه برگزاری همه‌پرسی (تقنینی و سیاسی) قابل‌تصور و امکان‌پذیر است که هیچ‌یک با توجه به مشکلاتی از جمله اطاله فرایند اظهارنظر مردم، کارا و راهگشا به نظر نمی‌رسد.

۷. راهکار ابتکار عام در قانون اساسی مطلوب

یک قانون اساسی مردمی و در راستای منافع عموم دارای ویژگی‌هایی از جمله تضمین حقوق و آزادی‌های ملت، پذیرش حاکمیت مردم، حاکمیت قانون، انطباق با نظام ارزشی جامعه، قابلیت اجرایی داشتن و... است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۹). مبتنی بر این، قانون اساسی مطلوب باید به گونه حد اکثری اهداف و آرمان‌های نهضت دستورگرایی را تأمین کند و نقاط ضعف و نارسایی‌های آن به حداقل برسد. در همین راستا، راهکار مؤثر و قابل توجه «ابتکار عام» را می‌توان برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد در قانون اساسی مطلوب پیشنهاد کرد. مجرای تحقق این ایده و راهکار، تنها از اصل ۱۷۷ قانون اساسی یعنی فرایند بازنگاری در قانون اساسی می‌گذرد. بهره‌گیری از امکانات و ظرفیت‌های مدرن کنونی و بسترهای سریع و امن الکترونیکی و اینترنتی در اعمال راهکار ابتکار عام، می‌تواند از پیشامد اشکال اطاله و کندی فرایند مشارکت مردمی در تصمیمات تقنینی ضروری جلوگیری کند.

در نظام حقوقی ایران حاکمیت متعلق به مردم است و شکل دمکراتیک دارد، اما حق اعمال اراده مستقیم مردم کمتر محل توجه بوده و تنها رفراندوم (همه‌پرسی)، آن هم با شرایط خاصی در اصل ۵۹ قانون اساسی مورد اشاره قرار گرفته است (پورعباس، ۱۳۸۴، ص. ۹). در قانون اساسی کنونی راهکار ابتکار عام به معنای حق مردم نسبت به ارائه پیشنهاد اولیه مراجعه به آرای عمومی (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۳۳۰) جایی ندارد که بتوان از آن به عنوان یکی از ابزارهای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد یاد کرد. تفاوت ابتکار عام با همه‌پرسی در این است که در مورد نخست، ابتکار انجام عمل با مردم رأی‌دهنده است، اما در مورد دوم، قوه مجریه مبتکر و پیشگام می‌شود (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۸).

حق ابتکار عام در نظام‌های سیاسی که شیوه دموکراسی نیمه‌مستقیم را پذیرفته‌اند، برای شهروندان نیز در نظر گرفته شده است.^۱ براین اساس، رأی‌دهندگان استحقاق این را دارند که در زمینه تصویب، تهذیب یا اصلاح یک قانون، پیشنهاد مراجعه به آرای عمومی را مطرح کنند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۸)؛ البته اگر اساساً همه‌پرسی، اعم از همه‌پرسی اعطایی و درخواستی دانسته و عنوان رفراندوم شامل هریک از این دو شود، می‌توان ابتکار عام را نیز ذیل عنوان همه‌پرسی موضوع اصل ۵۹ قانون اساسی جای‌گذاری کرد.^۲ در تبیین و تعریف همه‌پرسی درخواستی چنین گفته شده است که هرگاه یک درخواست حاوی حمایت‌های کافی رأی‌دهندگان از طریق امضا باشد، اجباری و الزام‌آور تلقی خواهد شد و گریزی از برگزاری آن نخواهد بود (Johm, 2019, p. 2).

در تقسیم‌بندی کلی، در رژیم‌های ریاستی از لحاظ حقوقی، حق ابتکار قانون در انحصار نمایندگان مجلس است و در رژیم‌های پارلمانی، این حق هم به هیئت دولت (لایحه) و هم به پارلمان (طرح) اعطا شده است. در رژیم نیمه‌ریاستی جمهوری اسلامی ایران نیز مانند رژیم‌های پارلمانی، دولت و مجلس توافاً حق ابتکار قانون را دارند. مقتضای به رسمیت شناختن ابتکار عام در قانون اساسی آینده این است که مردم در ابتکار متن قانون و به عبارتی، تهیه و تنقیح قانون نیز دارای نقش باشند.

۸. انحصار تأمین نیاز به تقنین ضروری در حکم حکومتی رهبری

چنان‌که گذشت، تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد در فرض شکست قوه مقننه در تقنین ضروری از مجرای مراجعه به مردم، راهکار کارایی ارزیابی نمی‌شود. از این رو می‌توان گفت به‌رغم اصل بودن مراجعه مستقیم به مردم و مطلوبیت مشارکت همگان در حل مشکلات، نمی‌توان گزینه

۱. برای مثال، در سوئیس اگر پنجاه هزار نفر از رأی‌دهندگان یا هشت کانتون از دولت فدرال تقاضا کنند که قانون عادی معینی به رأی عمومی گذاشته شود، دولت موظف خواهد بود این درخواست را اجابت و اقدام به رأی‌گیری کند. این شیوه در خصوص قانون اساسی نیز با درخواست صد هزار نفر می‌تواند عملیاتی شود.

۲. در این باره ذیل اصل مزبور نیز مانع نخواهد بود؛ زیرا نسبت به مرجع سکوت و اطلاق دارد (این موضوع به معنای ممنوعیت دخالت مردم در درخواست همه‌پرسی نیست) و با اصلاح قانون عادی کنونی که مرجع درخواست را رئیس‌جمهوری و نمایندگان می‌داند، می‌توان مردم را نیز از طریق سازوکار خاصی در دایره مبتکران همه‌پرسی جای داد.

دخالت مردم برای رفع خلأ قانون عادی را در حالت ناکارآمدی قوه مقننه پیشنهاد کرد. پرسشی که در این هنگام پدیدار می‌شود این است که چه راه‌حلی را می‌توان برای تأمین و تضمین نیاز و حق مزبور در قانون اساسی در نظر گرفت؟

به نظر می‌رسد مؤثرترین راه‌حل برای حل مشکل مطرح‌شده، بهره‌گیری از بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی و صلاحیت صدور حکم حکومتی توسط رهبری باشد. این بند، یکی از وظایف رهبری را حل معضلات نظام معرفی می‌کند که از طرق عادی قابل حل نیستند و حل این معضلات را از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام پیش‌بینی کرده است. عبارت «معضلات نظام» که به‌صورت عام و مطلق آمده، شامل تمام مشکلاتی است که بر سر راه نظام قرار می‌گیرد و تنها شرط ورود رهبری، ناتوانی در حل این مشکلات از طریق راه‌های عادی است (ارسطا، ۱۳۸۹ ب، ص. ۶۱). با توجه به این موضوع، ناکارآمدی مجلس و نقش مردم در تقنین ضروری، مصداق روشن این بند از قانون اساسی است. در این حالت، رهبری می‌تواند برای برطرف کردن خلأهای قانونی و تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، از طریق مجمع تشخیص مصلحت وارد عمل شود و از تضييع حقوق مردم جلوگیری کند. عبارت «معضلات نظام» که از طرق عادی قابل حل نیست» را نیز می‌توان در دو حوزه تعریف کرد. نخست، معضلاتی که برای حل آن‌ها راه‌حل قانونی پیش‌بینی شده است که خود به دو دسته تقسیم می‌شود. دسته نخست شامل قوانین متناسب با مصالح عمومی و موازین اسلامی است. دسته دوم قوانین مغایر با موازین اسلامی و مخالف مصالح عمومی را دربرمی‌گیرد. حوزه دوم شامل مواردی است که فاقد راه‌حل قانونی هستند. در هر سه حالت، رهبری موظف است از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام برای حل مشکل وارد شود. با این تفاوت که در حالت نخست، اقدامات باید در چهارچوب مجاری قانونی انجام گیرد، اما در دو حالت دیگر، اعمال ولایت مطلقه فقیه مطرح است (ارسطا، ۱۳۸۹ ب، صص. ۶۲ و ۶۳). به‌طور کلی، ولایت و اختیارات ولی فقیه حاکم، مطلق است و منطبق بر اصل حاکمیت قانون، وی از راه‌ها و نهادهای پیش‌بینی‌شده در متن قانون اساسی، صلاحیت خود را اعمال می‌کند، اما این موضوع نافی اعمال صلاحیت مستقیم وی در مواقع ضرورت که دایره مدار مصلحت عمومی جامعه است، نخواهد بود (طحان‌نظیف و داریوند، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۷). بر همین اساس، حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد را می‌توان در صورت ناکارآمدی مجلس، به دو طریق به ولایت مطلقه فقیه

مستند کرد. نخست اینکه، می‌توان واگذاری وظیفه تقنین به مجلس را قانونی دانست، اما در شرایط ناکارآمدی مجلس، آن را مخالف مصالح عمومی تلقی کرد. دوم اینکه، نبود قانون صریح برای اقدام رهبری پس از ناکارآمدی مجلس را مصداقی از نبود راه‌حل قانونی در نظر گرفت. در چنین شرایطی، رهبری باید پس از بررسی‌های دقیق و کارشناسی و با در نظر گرفتن تمام ابعاد، برای برطرف کردن خلأ قانونی و ناکارآمدی مجلس اقدام کند.

در خصوص ضرورت یا عدم ضرورت استفاده از مجمع تشخیص مصلحت نظام برای حل معضلات نیز دو دیدگاه مطرح است (محسنی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۶)، اما به نظر می‌رسد که رهبری به دلیل ولایت مطلقه و مشروعیت مجمع از سوی وی، رأساً نیز صلاحیت اقدام دارد (مهرپور، ۱۳۷۱، ص. ۴۱) که رویه جاری نیز این دیدگاه را تأیید می‌کند. با این حال، اگر رهبری تشخیص دهد که اقدام از طریق مجمع تشخیص ضروری است، این مجمع می‌تواند برای برطرف کردن خلأ قانونی و ناکارآمدی مجلس با صلاح‌دید رهبری اقدام کند و نیازهای تقنینی را تأمین کند (نجفی اسفاد و محسنی، ۱۳۸۶، ص. ۲۸) یا اینکه تنها در این زمینه به رهبری مشورت دهد تا وی با روش‌های فوق‌العاده و مؤثر ریال نظام را از بحران خارج سازد (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۸). این اقدام را می‌توان مصداق و تجلی عینی صدور حکم حکومتی دانست که بر اساس آن، معضل خلأ قانون عادی برطرف می‌شود.

از توضیحات پیش‌گفته مشخص می‌شود که مبنا و محور اساسی این اقدام، «صلاحیت صدور حکم حکومتی» توسط رهبری است که این صلاحیت گاه مباحثاً توسط وی اعمال می‌شود و گاه از مجرای تفویض این صلاحیت به نهادها و دستگاه‌هایی مانند مجمع تشخیص مصلحت نظام که در نظام حقوق اساسی پیش‌بینی شده‌اند. در همین راستا، افزون‌بر مجمع مزبور می‌توان به شورای عالی امنیت ملی (شعام) موضوع اصل ۱۷۶ قانون اساسی نیز اشاره کرد. شورای عالی امنیت ملی در دایره حدود تعیین‌شده در اصل ۱۷۶، می‌تواند مصوباتی داشته باشد، اما مطابق نص ذیل اصل یادشده، «مصوبات شورای عالی امنیت ملی پس از تأیید مقام رهبری قابل اجراست». این بدان معناست که مصوبه این شورا بدون تأیید ولی فقیه، فاقد اعتبار است و در واقع مشروعیت آن‌ها منطبق بر احکام حکومتی است که از صلاحیت‌های رهبری به‌شمار می‌رود (حاجی‌علی‌خمس، ۱۳۹۳، ص ۲۶؛ نورایی، ۱۳۹۲، ص. ۱۱). از این رو می‌توان گفت در قانون اساسی کنونی، حکم حکومتی تنها ظرفیت حل معضل خلأ قانون عادی ضروری شمرده می‌شود که از مجرای

اصل ۱۷۶ یا بند ۸ اصل ۱۱۰ قابل اعمال است^۱ و با اتکا به این اصول می‌توان حق بر قانون‌گذاری کارآمد را در فرض حاضر تأمین و تضمین کرد.

حکم حکومتی یا حکم اجرایی (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص. ۵۳۹) به حکمی اطلاق می‌شود که ناشی از اختیارات و ولایت مفوضه الهی به ولی و حاکم اسلامی است. برخی در تبیین حکم حکومتی گفته‌اند، اعتباری است که از ناحیه حاکم شرع به وجود می‌آید و الزام و تکلیفی است که خداوند صدور آن را بر دوش وی گذاشته است^۲. بر اساس این اختیارات، حاکم می‌تواند با توجه به مصالح و مفسده‌های تشخیص داده‌شده، احکام را صادر کند یا تغییر دهد و مقرراتی وضع کند (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، ص. ۱۷۰). از سوی دیگر، احکام حکومتی به آن دسته از احکامی اطلاق می‌شود که صدور آن مبتنی بر مصالح جامعه اسلامی و رعایت مقتضیات زمانی، مکانی و شرایط مختلف امت اسلامی از سوی حاکم شرعی و ولی فقیه صورت می‌گیرد و دارای ماهیت دینی است (فاطمی، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۷). علامه طباطبایی (رحمت‌الله علیه) نیز تصریح می‌کند که احکام حکومتی، تصمیماتی بر اساس مصلحت و سازگار با شریعت هستند که مقررات لازم‌الاجرا و قابل تغییر را تأمین می‌کنند و به مرحله اجرا درمی‌آورند (طباطبایی، بی‌تا، ص. ۶۵). به‌طور دقیق‌تر، حکم حکومتی به معنای دستور لازم‌الاجرای رهبر جامعه اسلامی برای مسلمانان در خصوص اجرای یک حکم اولی یا ثانوی با ملاک مصلحت است که بر مصداق خاصی تطبیق می‌شود (ارسطا، ۱۴۰۰، ص. ۸۸). اساساً توجه به استصلاح و مصلحت، نقش مؤثر و بنیادینی در حل معضلات اجتماعی مطابق با زمان و مکان دارد (علیدوست، ۱۳۸۷، صص. ۴۸ و ۵۵) و احکام حکومتی ناظر به حفظ نظام مبتنی بر همین مصلحت (مصلحت معیار) قابل تعریف خواهند بود^۳.

۱. در این زمینه اشاره به این نکته ضروری است که شوراهای عالی انقلاب فرهنگی (ایجادشده توسط رهبری در تاریخ ۱۳۶۳/۹/۱۹)، فضای مجازی (ایجادشده توسط رهبری در ۱۳۹۰/۱۲/۷) و هماهنگی اقتصادی سران قوا (ایجادشده توسط رهبری در ۱۳۹۷/۲/۸)، از آن‌رو که در قانون اساسی مورد تصریح قرار نگرفته‌اند و موضوع بحث نیز تنها بررسی ظرفیت‌های قانون اساسی است، اما روشن است که جملگی این شوراها توسط حکم و فرمان رهبری به وجود آمده‌اند و اگر نگوییم که خروجی آن‌ها منطبق بر حکم حکومتی است، بی‌تردید اصل مشروعیت آن‌ها مبتنی بر صلاحیت صدور حکم حکومتی رهبری است (اسماعیلی و طحان‌نظیف، ۱۳۹۱، ص. ۱۰) و بدون آن، اساساً فاقد اعتبار و مشروعیت خواهند بود.

۲. برای مطالعه بیشتر در این زمینه ر.ک به: علیدوست، ۱۳۹۹، ص. ۲۹.

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک به: علیدوست، ۱۳۸۷، صص. ۵۸-۳۵.

پشتوانه حقوقی حکم حکومتی، اصل ۵۷ قانون اساسی است که تصریح می‌کند قوای سه‌گانه حاکم در جمهوری اسلامی ایران زیر نظر ولایت «مطلقه» امر و امامت امت اعمال می‌شوند. از منظر فقهی، احکام حکومتی که توسط ولی فقیه صادر می‌شود، نوعی از انواع احکام اسلام به شمار می‌روند و این نشان‌دهنده وسعت اختیارات ولی فقیه است (ملک‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۳۵۸). حکم حکومتی فراتر از یک دستور اجرایی، آیین‌نامه یا بخش‌نامه عمل می‌کند. این حکم می‌تواند به‌عنوان یک قانون برای تحقق اموری مانند نظم جامعه و حفظ جان و نفوس مردم صادر شود (ارسطا، ۱۳۸۹ الف، ص. ۶۲). همچنین، مصوبات مجلس شورای اسلامی (اعم از تبیین حکم شرعی، تشخیص موضوع حکم شرعی و برنامه‌ریزی برای حسن اجرای احکام الهی)، مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام و سیاست‌های کلی نظام نیز در نظام جمهوری اسلامی ایران از ماهیت حکم حکومتی برخوردارند (ارسطا، ۱۳۹۳، صص. ۱۱۴-۱۲۱). به‌طورکلی، رهبری جمهوری اسلامی قادر است برای تضمین و تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، با صدور حکم حکومتی لازم‌الاجرا و لازم‌الاتباع، هرگونه راهکار تأمین‌کننده مصالح و رافع بن‌بست تقنینی را رسمیت بخشد. به‌رغم وجود نظرات متنوع در تعریف و ویژگی‌های حکم حکومتی، ولایت شرعی ولی فقیه به وی این حق را اعطا می‌کند که به تمام امور لازم از جمله تقنین ورود یابد و به اقتضای نیازهای روز، آیین‌نامه‌های اجرایی وضع کند، برنامه‌های وزارتی تنظیم کند و در دیگر زمینه‌ها حکم حکومتی و قانون صادر کند (براتی بنی، ۱۳۹۰، ص. ۴۶). بدیهی است که کیفیت ورود وی نیز منوط به مراعات مصلحت است.

بنابراین، آنچه مسلم است، این است که حاکم اسلامی حق و بلکه وظیفه دارد تصمیماتی را برحسب مصلحت مقتضی بگیرد (بالوی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۵۶) و به اجرای آن امر کند. صدور حکم حکومتی بر مبنای بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی به‌منظور حل معضل ناکارآمدی قانون‌گذار عادی در وضع قانون ضروری نیز در همین راستا قابل‌جای‌گذاری و استفاده است (کعبی‌نسب و جعفرزاده بهاء‌آبادی، ۱۴۰۳، ص. ۶۹۶). با اعمال صلاحیت مزبور، رهبری که اصالتاً خود مسئول سامان‌دهی امور جامعه از طریق تقنین است، اما این مسئولیت را به قوه مقننه سپرده بود، با فرض ناکارآمدی قوه مزبور در تقنین، خود دوباره مسئول رفع این خلأ می‌شود و وظیفه دارد تا از مجرای صدور حکم، به بحران تقنین ضروری پایان بخشد.

نتیجه‌گیری

بر بنیاد آنچه گذشت، مراجعه به مردم به منظور فیصله دادن به وضعیت خلأ قانون عادی ضروری در اثر ناکارآمدی قوه مقننه می‌تواند به عنوان راهکار فرضی مطرح شود. مردم‌سالاری در نظام کنونی حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران به صورت نیمه‌مستقیم است و چگونگی مشارکت مستقیم مردم در تصمیم‌گیری‌ها اعم از تصمیم‌گیری‌های تقنینی و سیاسی یا برای بازنگری در قانون اساسی تنها از طریق برگزاری همه‌پرسی یا فرایند گزینشگری امکان‌پذیر خواهد بود. در راهکار مزبور پیشنهاد می‌شود که هنگام نیاز ضروری و فوری جامعه و کشور به وضع یا اصلاح یک قانون عادی و متعاقباً شکست مجلس قانون‌گذاری در تقنین، می‌توان با برگزاری همه‌پرسی به مردم مراجعه کرد و تصمیم آن‌ها را فصل‌الخطاب قرار داد. این تصمیم می‌تواند با ماهیت اظهارنظر در خصوص وجود یا کیفیت قانون عادی مورد نیاز باشد و در نهایت، سرانجام قانون مورد نیاز فوری را تعیین کند؛ البته این فرض در مواردی که عدم اقدام به تقنین نه ناشی از مواردی مانند اختلاف نظر جدی و ایجاد بن‌بست، بلکه در مواردی مانند کمبود زمان و عدم توجه به اهمیت قانون است، توصیه نمی‌شود؛ زیرا در حالت دوم همچنان اصل بر رجوع به گفت‌وگوها و بررسی‌های نمایندگان منتخب بر اساس تخصص و مصلحت است.

یکی از فروض قابل طرح و بررسی نیز پیاده‌سازی راهکارهای نظام‌های دومجلسی در صورت پیشامد وضعیت مشابه است. چنین نظام‌هایی در این هنگام، به سه روش رفت‌وآمد گهواره‌ای، تشکیل کمیسیون مشترک متشکل از اعضای برابر از دو مجلس و در نهایت، انحلال مجلسین و تشکیل مجدد مجالس از طریق برگزاری انتخابات متوسل می‌شوند، اما دو روش نخست ماهیتاً شانس برای نتیجه‌دهی در نظام یک‌مجلسی ایران نخواهند داشت؛ زیرا عملاً همان وضعیت موجود در صحن، احتمال زیادی برای استمرار دارد، اما راه حل انحلال مجلس همچنان قابل اعتناست و امکان صدور فرمان همه‌پرسی سیاسی با موضوعیت انحلال یا عدم انحلال مجلس از سوی رهبری (مطابق با بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی) را می‌توان طرح و عنوان کرد.

دلایلی اثبات می‌کند که نمی‌توان راهکار مراجعه به مردم در فرض ناکارآمدی قانون‌گذار عادی را به عنوان راهکاری مؤثر و کارا در نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران شناسایی کرد. مشورتی بودن همه‌پرسی تقنینی و در اختیار مردم نبودن ابتکار عمل تقنین، غیرتخصصی و غیرکارشناسی بودن انتخاب مردم، زمان‌بر بودن فرایند مشارکت و اظهارنظر آن‌ها با فرض نیاز

فوری به تعیین تکلیف تقنین، احتمال رأی به عدم انحلال مجلس و استمرار معضل و درنهایت، احتمال پیشامد مجدد معضل در مجلس جدید، جملگی بر عدم کارایی فرضیه مراجعه به مردم در وضعیت یادشده دلالت دارد.

برای برون‌رفت از وضعیت خلأ قانون عادی و تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، لازم است که هرگونه اقدامی سریع، امن و مبتنی بر مصلحت باشد که این موضوع در قانون اساسی کنونی تنها از مجرای صدور حکم حکومتی توسط رهبری، متکی به صلاحیت بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی یعنی «حل معضلات نظام که از طریق عادی قابل حل نیست، از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام» امکان‌پذیر است. موضوع این حکم می‌تواند تصویب و لازم‌الاجرا شدن یک قانون معین باشد. همچنین، در راستای تقویت نقش مردم برای حل معضل ناکارآمدی مجلس، روش «ابتکار عام» در بازنگری قانون اساسی می‌تواند مورد توجه قرار گیرد تا مردم بتوانند ضمن ارائه ابتکار قانونی، در زمانی اندک و فرایندی آسان نسبت به تصویب آن تصمیم‌گیری کنند.

منابع

- ۱) آقابخشی، علی (۱۳۶۳). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: تندر.
- ۲) اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۹). صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۳). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- ۳) ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۹ الف). تشخیص مصلحت نظام (از دیدگاه فقهی-حقوقی). چاپ ۲، تهران: کانون اندیشه.
- ۴) ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۹ ب). نگاهی به مبانی تحلیلی نظام جمهوری اسلامی ایران. چاپ ۴، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- ۵) ارسطا، محمدجواد (۱۳۹۳). بررسی حکم حکومتی و قانون؛ تأملاتی فقهی در حوزه قانون‌گذاری (نشست دوم). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۶) ارسطا، محمدجواد (۱۴۰۰). نگاهی به حقوق عمومی در اسلام. قم: مکتب اندیشه.
- ۷) اسماعیلی، محسن و طحان‌نظیف، هادی (۱۳۹۱). نسبت سیاست‌های کلی نظام با احکام حکومتی در حقوق اساسی ایران. پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۳۵، صص. ۷۳-۹۴. doi: 10.30497/law.2012.1014
- ۸) بالوی، مهدی، بیات‌کمیته، مهناز و زارع‌مهذبیه، مرجان (۱۳۹۹). حکم حکومتی و مصلحت عمومی. پژوهش‌های نوین حقوق اداری، دوره ۲، شماره ۲، صص. ۴۷-۶۵. doi: 10.22034/mral.2020.127952.1025
- ۹) براتی‌بنی، مهدی (۱۳۹۰). بررسی تحلیلی چالش‌ها و راهکارهای قانون‌گذاری بر مبنای شرع (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران، دانشکدگان فارابی قم.
- ۱۰) بیتنام، دیوید و بویل، کوین (۱۳۶۷). دموکراسی چیست؟ (شهرام نقش‌تبریزی، مترجم). تهران: ققنوس.
- ۱۱) پورعباس، یعقوب (۱۳۸۴). اعمال حاکمیت با روش‌های دموکراسی مستقیم و بررسی آن در مورد جمهوری اسلامی ایران. حقوق اساسی، شماره ۵، صص. ۱۰-۲۸.
- ۱۲) جانسون، گلن (۱۳۷۷). اعلامیه جهانی حقوق بشر و تاریخچه آن (محمدجعفر پوینده، مترجم). تهران: نشر نی.
- ۱۳) جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- ۱۴) جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۵). ولایت فقیه؛ ولایت، فقاقت و عدالت. چاپ ۱۸، قم: اسرا.
- ۱۵) حاج‌علی‌خمس، مرتضی (۱۳۹۳). سلسله‌مراتب قوانین در نظام جمهوری اسلامی ایران. پژوهشکده

شورای نگهبان، شماره مسلسل: ۱۳۹۳۰۰۷۴.

- ۱۶) حبیب‌زاده، محمدکاظم (۱۳۹۸). اصول و مفاهیم بنیادین حقوق عمومی. چاپ ۲، تهران: جنگل.
- ۱۷) خسروی، حسن (۱۳۸۸). حقوق اساسی ۱. تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- ۱۸) رحیمی‌نژاد، اسماعیل (۱۳۸۳). جایگاه رفتارندم در رژیم‌های نماینده سالار. کانون، شماره ۵۳.
- ۱۹) رستمی، ولی (۱۳۸۷). مشارکت مردم در قانون‌گذاری جمهوری اسلامی ایران. حقوق، دوره ۳۸، شماره ۱.
- ۲۰) ساعد وکیل، امیر و عسکری، پوریا (۱۳۹۸). قانون اساسی در نظم حقوقی کنونی. چاپ ۸، تهران: مجد.
- ۲۱) سنجابی، کریم (۱۳۹۶). حقوق اداری ایران. چاپ ۱، تهران: خرسندی.
- ۲۲) شفیعی سروستانی، ابراهیم (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی قانون‌گذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران. قم: مؤسسه فرهنگی طه.
- ۲۳) طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۵). حقوق اداری تطبیقی. تهران: سمت.
- ۲۴) طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۶). حقوق اساسی. چاپ ۱۲، تهران: میزان.
- ۲۵) طباطبایی، سیدمحمدحسین (بی‌تا). معنویت تشیع. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۲۶) طحان‌نظیف، هادی و داریوند، محمدصادق (۱۴۰۳). ولایت فقیه و حدود اختیارات آن در اندیشه شهید دکتر بهشتی با نگاهی به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. پژوهشنامه حقوق اسلامی، دوره ۲۵، شماره ۶۳، صص. ۱۶۲-۱۲۷. doi: 10.30497/law.2023.244713.3386
- ۲۷) طحان‌نظیف، هادی و ممتازنیا، محمدسعید (۱۳۹۸). همه‌پرسی تقنینی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران. پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۲. doi: 10.30497/law.2020.2695
- ۲۸) طحان‌نظیف، هادی، بهادری جهرمی، علی و کدخدامرادی، کمال (۱۳۹۹). گستره صلاحیت مقام رهبری در صدور فرمان همه‌پرسی (موضوع بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی). دانش حقوق عمومی، ۹ (۲۹)، صص. ۷۰-۵۳. doi: 10.22034/qjplk.2020.202
- ۲۹) عالم، عبدالرحمان (۱۳۸۰). بنیادهای علم سیاست. چاپ ۸، تهران: نشر نی.
- ۳۰) عباسی لاهیجی، بیژن (۱۳۹۶). مبانی حقوق اساسی. چاپ ۵، تهران: جاودانه.
- ۳۱) علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۸۷). مصلحت در فقه امامیه. حقوق اسلامی، شماره ۱۸، صص. ۵۸-۳۵.
- ۳۲) علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۹). بررسی ماهیت «حکم حکومتی» و تفاوت آن با «فتوای حکومتی». فقه حکومتی، شماره ۶، ص. ۲۹.
- ۳۳) فاطمی، مرتضی (۱۳۹۹). ولایت فقیه یا ولایت فقها؟. تهران: امیرکبیر.

- ۳۴) قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل (۱۳۹۶). بایسته‌های حقوق اساسی. چاپ ۵۶، تهران: میزان.
- ۳۵) قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل (۱۳۹۸). حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. چاپ ۱۵، تهران: میزان.
- ۳۶) کاویانی، محمدهادی (۱۳۸۷). بررسی مسئله انحلال مجلس خبرگان رهبری و مجلس شورای اسلامی از سوی مقام رهبری. حقوق خصوصی، دوره ۵، شماره ۱۲، صص. ۱۶۵-۱۸۸.
- ۳۷) کدخدایی، عباسعلی، طحان‌نظیف، هادی، عبداللهی، حسین و کدخدامرادی، کمال (۱۴۰۱). شرح قانون اساسی (فصل هشتم: رهبری). تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.
- ۳۸) کعبی‌نسب، عباس و جعفرزاده بهاء‌آبادی، علی‌رضا (۱۴۰۳). نقش نهاد رهبری در رفع خلأ قانون عادی. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، دوره ۲۴، شماره ۴، صص. ۶۷۵-۷۱۲. doi: 10.30497/law.2024.245645.3478
- ۳۹) محسنی، فرید (۱۳۹۵). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۴۰) مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۷۴). حقوق اساسی تطبیقی. تهران: گنج دانش.
- ۴۱) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). انوارالفقاهه (کتاب البیع) (جلد ۱). قم: مدرسه الامام امیرالمؤمنین (علیه‌السلام).
- ۴۲) ملک‌زاده، محمد (۱۳۹۰). مبانی دینی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ۴۳) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام (رحمت‌الله علیه) (جلدهای ۱۱، ۱۲، ۱۹ و ۲۰). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام‌خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۴) مهرپور، حسین (۱۳۷۱). مجمع تشخیص مصلحت نظام و جایگاه قانون آن. فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۱۰، صص. ۵۵-۱۱.
- ۴۵) نجفی اسفاد، مرتضی و محسنی، فرید (۱۳۸۶). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. چاپ ۱۴، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- ۴۶) نقوی، فاطمه‌سادات (۱۳۹۵). بررسی جایگاه نهاد قانون‌گذار در فقه حکومتی و نظام جمهوری اسلامی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم.
- ۴۷) نورایی، مهدی (۱۳۹۲). بررسی چالش تعدد مراجع قانون‌گذاری با مطالعه موردی وقف دانشگاه آزاد اسلامی. پژوهشکده شورای نگهبان، شماره مسلسل: ۱۳۹۲۰۰۸۹.
- ۴۸) هاشمی، سیدمحمد (۱۳۹۴). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۲). چاپ ۲۶، تهران: میزان.
- ۴۹) هاشمی، سیدمحمد (۱۳۹۶). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۱). چاپ ۱۴، تهران: میزان.

۵۰) یوسفی راد، مرتضی (۱۳۸۰). اندیشه‌های سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی. قم: بوستان کتاب.

51) Knutsen, John F. (2019). Direct democracy. Basic Law.

http://www.basiclaw.net/Prinsiples_Direct_Democracy.htm

52) Scholtz, D. (2009). Encyclopedia of the United States Constitution (Vol. 1). Facts On File, Inc.

References

- 1) ----- (1369 SH/1990). *Şurat-e Maşrūh-e Modākarāt-e Şūrā-ye Bāznegārī-ye Qānūn-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān* (Vol. 3) [Detailed Record of the Deliberations of the Review Council of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Islamic Consultative Assembly [in Persian].
- 2) Aalem, Abdolrahman (1380 SH/2001). *Boniyādhā-ye 'Elm-e Siyāsāt*. Chāp 8 [Foundations of Political Science. 8th ed.]. Tehran: Nay Publishing [in Persian].
- 3) Abbasi Lahiji, Bijan (1396 SH/2017). *Mabānī-ye Hoqūq-e Asāsī*. Chāp 5 [Foundations of Constitutional Law. 5th ed.]. Tehran: Javidaneh [in Persian].
- 4) Alidoust, Abolqasem (1387 SH/2008). *Maşlahat dar Feqh-e Emāmiye* [Expediency in Imami Jurisprudence]. *Hoqūq-e Eslāmī* [Islamic Law], (18), pp. 35-58 [in Persian].
- 5) Alidoust, Abolqasem (1399 SH/2020). *Barrasī-ye Māhiyat-e «Hokm-e Hokūmī» va Tafāvot-e Ān bā «Fatwā-ye Hokūmī»* [Investigation of the Nature of "Governmental Decree" and its Difference with "Governmental Fatwa"]. *Feqh-e Hokūmatī* [Governmental Jurisprudence], (6), p. 29 [in Persian].
- 6) Aqabakhshi, Ali (1363 SH/1984). *Farhang-e 'Olūm-e Siyāsī* [Dictionary of Political Science]. Tehran: Tondar [in Persian].
- 7) Arasta, Mohammad Javad (1389 SH/2010a). *Taşkīş-e Maşlahat-e Nezām (az Dīdgāh-e Feqhī-Hoqūqī)*. Chāp 2 [Discernment of the Expediency of the System (from a Jurisprudential-Legal Perspective). 2nd ed.]. Tehran: Kanun-e Andisheh [in Persian].
- 8) Arasta, Mohammad Javad (1389 SH/2010b). *Negāhī be Mabānī-ye Taḥlīlī-ye Nezām-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān*. Chāp 4 [A Look at the Analytical Foundations of the System of the Islamic Republic of Iran. 4th ed.]. Qom: Bustan-e Ketab Institute [in Persian].
- 9) Arasta, Mohammad Javad (1393 SH/2014). *Barrasī-ye Hokm-e Hokūmatī va Qānūn; Ta'ammolāt-e Feqhī dar Hawze-ye Qānūngozārī (Neşast Dowwom)* [Investigation of Governmental Decree and Law; Jurisprudential Reflections in the Field of Legislation (Second Meeting)]. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly [in Persian].
- 10) Arasta, Mohammad Javad (1400 SH/2021). *Negāhī be Hoqūq-e 'Omūmī dar Eslām* [A Look at Public Law in Islam]. Qom: Maks-e Andisheh [in Persian].
- 11) Balui, Mahdi, Bayat Komitaki, Mahnaz, & Zare Mohazabiyeh, Marjan (1399 SH/2020). *Hokm-e Hokūmatī va Maşlahat-e 'Omūmī* [Governmental Decree and Public Expediency]. *Pažūheşhā-ye Nowīn-e Hoqūq-e Edārī* [New Research in Administrative Law], 2 (2), pp. 47-65. doi: 10.22034/mral.2020.127952.1025 [in Persian].
- 12) Barati Bani, Mahdi (1390 SH/2011). *Barrasī-ye Taḥlīlī-ye Čāleś'hā va Rāhkār'hā-ye Qānūngozārī bar Mabnā-ye Šar'* (*Pāyān'nāme-ye Kāršenāsī-ye Arşad*) [Analytical Review of Challenges and Solutions for Legislation Based on Sharia (Master's Thesis)]. Public Law Group, Faculty of Law, University of Tehran, Farabi Campus Qom [in Persian].
- 13) Beetham, David, & Boyle, Kevin (1367 SH/1988). *Democracy Čīst?* (Shahram

- Naqsh Tabrizi, Trans.) [What is Democracy?]. Tehran: Qoqnus [in Persian].
- 14) Esmaeili, Mohsen, & Tahannazif, Hadi (1391 SH/2012). Nesbat-e Siyāsāt'hā-ye Kolli-ye Neẓām bā Ahkām-e Hōkūmatī dar Hōqūq-e Asāsī-ye Īrān [Relation of the General Policies of the System with the Privileged Commandments of the Islamic Ruler in the Constitution of Iran]. Paẓūheš-nāme-ye Hōqūq-e Eslāmī [Journal of Islamic Law Research], (35), pp. 73–94. doi: 10.30497/law.2012.1014 [in Persian].
 - 15) Fatemi, Mortaza (1399 SH/2020). Welāyat-e Faqīh yā Welāyat-e Foqahā? [Guardianship of the Jurist or Guardianship of the Jurists?]. Tehran: Amirkabir [in Persian].
 - 16) Habibzadeh, Mohammad Kazem (1398 SH/2019). Oṣūl va Mafāhīm-e Boniyādīn-e Hōqūq-e 'Omūmī. Chāp 2 [Principles and Fundamental Concepts of Public Law. 2nd ed.]. Tehran: Jangal [in Persian].
 - 17) Hajali Khamseh, Mortaza (1393 SH/2014). Selsele Marāteb-e Qawānīn dar Neẓām-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Hierarchy of Laws in the System of the Islamic Republic of Iran]. Research Center of the Guardian Council, Serial No.: 13930074 [in Persian].
 - 18) Hashemi, Sayyed Mohammad (1394 SH/2015). Hōqūq-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (Vol. 2). Chāp 26 [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran (Vol. 2). 26th ed.]. Tehran: Mizan [in Persian].
 - 19) Hashemi, Sayyed Mohammad (1396 SH/2017). Hōqūq-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (Vol. 1). Chāp 14 [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran (Vol. 1). 14th ed.]. Tehran: Mizan [in Persian].
 - 20) Jafari Langrudi, Mohammad Jaafar (1368 SH/1989). Termīnūlūzī-ye Hōqūq [Terminology of Law]. Tehran: Ganj-e Danesh [in Persian].
 - 21) Javadi Amoli, Abdollah (1395 SH/2016). Welāyat-e Faqīh; Welāyat, Faqāhat va 'Adālat. Chāp 18 [Guardianship of the Jurist; Guardianship, Jurisprudence, and Justice. 18th ed.]. Qom: Isra [in Persian].
 - 22) Johnson, Glenn (1377 SH/1998). E'lāmīye-ye Jahānī-ye Hōqūq-e Bašar va Tārīkçe-ye Ān (Mohammad Jaafar Pouyandeh, Trans.) [Universal Declaration of Human Rights and its History]. Tehran: Nay Publishing [in Persian].
 - 23) Kaabinassab, Abbas, & Jaafarzadeh Bahaabadi, Alireza (1403 SH/2024). Naqš-e Nehād-e Rahbarī dar Raf'-e Kālā'-e Qānūn-e 'Ādī [The Role of the Leadership in Addressing the Void of Ordinary Law]. Paẓūheš-nāme-ye Hōqūq-e Eslāmī [Journal of Islamic Law Research], 24 (4), pp. 675–712. doi: 10.30497/law.2024.245645.3478 [in Persian].
 - 24) Kadkhodaei, Abbasali, Tahannazif, Hadi, Abdollahi, Hoseyn, & Kodkhodamoradi, Kamal (1401 SH/2022). Šarḥ-e Qānūn-e Asāsī (Faṣl-e Haštom: Rahbarī) [Commentary on the Constitution (Chapter Eight: Leadership)]. Tehran: Research Center of the Guardian Council [in Persian].
 - 25) Kaviyani, Mohammad Hadi (1387 SH/2008). Barrasī-ye Mas'ale-ye Enḥelāl-e Majles-e Kōbregān-e Rahbarī va Majles-e Šūrā-ye Eslāmī az Sū-ye Maqām-e Rahbarī [Investigation of the Issue of Dissolution of the Assembly of Experts and the Islamic Consultative Assembly by the Leadership Authority]. Hōqūq-e

- Ḳoṣuṣī [Private Law], 5 (12), pp. 165–188 [in Persian].
- 26) Khosravi, Hasan (1388 SH/2009). Ḥoqūq-e Asāsī 1 [Constitutional Law 1]. Tehran: Payame Noor University [in Persian].
 - 27) Knutsen, John F. (2019). Direct democracy. Basic Law. http://www.basiclaw.net/Prinsiples_Direct_Democracy.htm
 - 28) Madani, Sayyed Jalaloddin (1374 SH/1995). Ḥoqūq-e Asāsī-ye Taṭbīqī [Comparative Constitutional Law]. Tehran: Ganj-e Danesh [in Persian].
 - 29) Makarem Shirazi, Naser (1411 AH/1990). Anwār al-Feqāhah (Ketāb al-Bay‘) (Vol. 1). Qom: Madrasat al-Imām Amīr al-Mu‘minīn [in Arabic].
 - 30) Malekzadeh, Mohammad (1390 SH/2011). Mabānī-ye Dīnī-ye Qānūn-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Religious Foundations of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Islamic Revolution Document Center [in Persian].
 - 31) Mehrpour, Hoseyn (1371 SH/1992). Majma‘-e Taṣkīṣ-e Maṣlaḥat-e Neẓām va Jāygāh-e Qānūn-e Ān [The Expediency Discernment Council of the System and the Position of its Law]. Faṣlnāme-ye Taḥqīqāt-e Ḥoqūqī [Legal Research Quarterly], (10), pp. 11–55 [in Persian].
 - 32) Mohseni, Farid (1395 SH/2016). Ḥoqūq-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Imam Sadiq University [in Persian].
 - 33) Musavi Khomeini, Sayyed Ruhollah (1389 SH/2010). Ṣaḥīfe-ye Emām (raḥmatollāh ‘alayh) (Vols. 11, 12, 19 & 20) [The Scroll of Imam (May God have mercy on him)]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Persian].
 - 34) Najafi Asfad, Mortaza, & Mohseni, Farid (1386 SH/2007). Ḥoqūq-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān. Čāp 14 [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran. 14th ed.]. Tehran: Al-Huda International Publications [in Persian].
 - 35) Naqavi, Fatemeh Sadat (1395 SH/2016). Barrasī-ye Jāygāh-e Nehād-e Qānūngoẓār dar Feqh-e Ḥokūmatī va Neẓām-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (Pāyān‘nāme-ye Kāršenāsī-ye Arṣad) [Investigation of the Position of the Legislative Institution in Governmental Jurisprudence and the System of the Islamic Republic of Iran (Master's Thesis)]. Public Law Group, Faculty of Law, University of Qom [in Persian].
 - 36) Noraei, Mahdi (1392 SH/2013). Barrasī-ye Čāleṣ-e Ta‘addod-e Marāje‘-e Qānūngoẓārī bā Moṭāle‘e-ye Mawredī-ye Waqf-e Dānešgāh-e Āzād-e Eslāmī [Investigation of the Challenge of Multiple Legislative Authorities with a Case Study of the Endowment of Islamic Azad University]. Research Center of the Guardian Council, Serial No.: 13920089 [in Persian].
 - 37) Pourabbas, Yaqub (1384 SH/2005). A‘māl-e Ḥākemīyat bā Ravesh’hā-ye Demokrasī-ye Mostaqīm va Barrasī-ye Ān dar Mawred-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Exercise of Sovereignty by Methods of Direct Democracy and its Examination concerning the Islamic Republic of Iran]. Ḥoqūq-e Asāsī [Constitutional Law], (5), pp. 10–28 [in Persian].

- 38) Qazi Shariatpanahi, Abolfazl (1396 SH/2017). Bāyeste'hā-ye Hoqūq-e Asāsī. Chāp 56 [Essentials of Constitutional Law. 56th ed.]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 39) Qazi Shariatpanahi, Abolfazl (1398 SH/2019). Hoqūq-e Asāsī va Nehād'hā-ye Siyāsī. Chāp 15 [Constitutional Law and Political Institutions. 15th ed.]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 40) Rahiminejad, Esmaeil (1383 SH/2004). Jāygāh-e Referandom dar Režim'hā-ye Namāyande Salār [The Position of Referendum in Representative Regimes]. Kānūn [Canon], (53) [in Persian].
- 41) Rostami, Vali (1387 SH/2008). Mošāarakat-e Mardom dar Qānūngožārī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [People's Participation in Legislation of the Islamic Republic of Iran]. Hoqūq [Law], 38 (1) [in Persian].
- 42) Saed Vakil, Amir, & Askari, Pouria (1398 SH/2019). Qānūn-e Asāsī dar Naẓm-e Hoqūqī-ye Konūnī. Chāp 8 [The Constitution in the Current Legal Order. 8th ed.]. Tehran: Majd [in Persian].
- 43) Sanjabi, Karim (1396 SH/2017). Hoqūq-e Edārī-ye Īrān. Chāp 1 [Iranian Administrative Law. 1st ed.]. Tehran: Khorsandi [in Persian].
- 44) Scholtz, D. (2009). Encyclopedia of the United States Constitution (Vol. 1). Facts On File, Inc.
- 45) Shafī'i Sarvestani, Ebrahim (1395 SH/2016). Āsībshenāsī-ye Qānūngožārī dar Neẓām-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Pathology of Legislation in the System of the Islamic Republic of Iran]. Qom: Taha Cultural Institute [in Persian].
- 46) Tabatabai Motameni, Manouchehr (1385 SH/2006). Hoqūq-e Edārī-ye Taṭbīqī [Comparative Administrative Law]. Tehran: Samt [in Persian].
- 47) Tabatabai Motameni, Manouchehr (1386 SH/2007). Hoqūq-e Asāsī. Chāp 12 [Constitutional Law. 12th ed.]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 48) Tabatabai, Sayyed Mohammad Hoseyn (n.d.). Ma'nawīyat-e Tašayyo' [The Spirituality of Shi'ism]. Tehran: Enteshar Joint Stock Company [in Persian].
- 49) Tahannazif, Hadi, & Darivand, Mohammad Sadegh (1403 SH/2024). Welāyat-e Faqīh va Ḥodūd-e Ekṭiyārāt-e Ān dar Andīše-ye Šahīd Doktor Beheštī bā Negāhi be Qānūn-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [The Authority of the Guardianship of the Islamic Jurist [Velayat-e Faqih] and its Limits of Power in the Thought of Dr. Beheshti with a Look at the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Pažūhešnāme-ye Hoqūq-e Eslāmī [Journal of Islamic Law Research], 25 (63), pp. 127-162. doi: 10.30497/law.2023.244713.3386 [in Persian].
- 50) Tahannazif, Hadi, & Momtaznia, Mohammad Saeid (1398 SH/2019). Hame'porsī-ye Taqnīnī dar Neẓām-e Hoqūqī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Legislative referendum in the legal system of the Islamic Republic of Iran]. Pažūhešnāme-ye Hoqūq-e Eslāmī [Journal of Islamic Law Research], (2). doi: 10.30497/law.2020.2695 [in Persian].
- 51) Tahannazif, Hadi, Bahadori Jahromi, Ali, & Kodkhodamoradi, Kamal (1399 SH/2020). Gostare-ye Šalāḥīyat-e Maqām-e Rahbarī dar Šodūr-e Farmān-e Hame'porsī (Mawḏū'-e Band 3 Oṣl 110 Qānūn-e Asāsī) [Scope of the Authority of the Leadership in Issuing the Decree for Referendum (Subject of Clause 3 of

Article 110 of the Constitution)]. Dāneš-e Hoqūq-e ‘Omūmī [Knowledge of Public Law], 9 (29), pp. 53–70. doi: 10.22034/qjplk.2020.202 [in Persian].

- 52) Yousefi Rad, Mortaza (1380 SH/2001). Andīše’hā-ye Sīyāsī-ye Kāje Našīroddīn-e Ṭūsī [Political Thoughts of Khajeh Nasir al-Din Tusi]. Qom: Bustan-e Ketab [in Persian].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی